

TANULMÁNYOK

A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL SZEMÉLYNEVEI I. KÖZÉPKORI OKLEVELEINK TEONIMÁI¹

1. A tihanyi apátság alapításának 950. évfordulója öröndetesen megpezdítette a Tihanyi alapítólevélre, e kiemelten becses nyelvemléküinkre irányuló kutatásokat. Az ünnepi kötet (ZELLIGER 2005) mellett – mely immár második kiadását is megérte (ZELLIGER 2011) – napvilágot látott az évfordulón rendezett tudományos konferencia előadásainak gyűjteménye (ÉRSZEGI szerk. 2007), továbbá számos történész és nyelvész kutató érdeklődése is az alapítólevél felé fordult. E tudományos érdeklődés gyümölcse – ezúttal csupán a névtani vonatkozású kutatásokat felemlítve – a FEHÉRTÓI KATALIN, HOFFMANN ISTVÁN, HOLLER LÁSZLÓ, JUHÁSZ DEZSŐ, SZENTGYÖRGYI RUDOLF és ZELLIGER ERZSÉBET tollából megjelent számos tanulmány. E sorból különleges jelentőségével emelkedik ki HOFFMANN ISTVÁN monográfiája (2010), mely mindenekelőtt a történeti névtan megközelítésmódjait alkalmazva tekintette át újra az alapítólevél valamennyi helynévi szórványát, igen alaposan körüljárva és mérlegelve a korábbi vizsgálatok eredményeit, szembeállítva azokat a rendelkezésre álló történeti és szinkrón helynévgyűjtemények – a korábbi időkhez képest nagyságrendekkel bőségesebben rendelkezésre álló – adataival. Kutatómunkája során HOFFMANN ISTVÁN a helynévi szórványokat helynév-tipológiai, névrendszertani, névszociológiai stb. vizsgálatoknak vetette alá, áttekintette továbbá, hogy lehet-e a helynevek etimológiájának etnikumjelölő szerepe.

Az említett vizsgálatok ugyanakkor szinte kizárólag a helynevekre korlátozódnak, a személynéveket csak annyiban érintik, amennyiben valamely személynév egy helynévi szórvány része: *koku zarma, petre zenaia hel, u[g]rin baluana* stb.

Az újabb tanulmányok sorából csak látszólag kivétel FEHÉRTÓI KATALIN írása (2006), mely a személynéveket is elemzés alá vonja. Az oklevelet aláíró tanúk nevének felsorolásán túl ugyanis csupán a *Zache* név magyarázatát kínálja (FEHÉRTÓI 2006: 165), további vizsgálatai a személynévi eredetű helynevekre, illetve a helynevek személynévi elemeire irányulnak.

FEHÉRTÓI KATALIN írása nyomán a Névtani Értesítő szerkesztősége a „sokfelé ágazó és történeti névkutatásunk alapjait is érintő tartalmi és módszertani kérdések kapcsán” tudományos vitát kezdeményezett (NÉ. 28. 2006: 161). A tudományos eszmecserébe akkor HOFFMANN ISTVÁN (2007) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007) kapcsolódott be egy-egy tanulmány erejéig, de természetesen HOFFMANN ISTVÁN újabb monográfiája (2010)

---

¹ Köszönetemet szeretném kifejezni dolgozatom kéziratához fűzött értékes megjegyzéseiért N. Fodor Jánosnak, Hoffmann Istvánnak és Tóth Valériának.

immár valamennyi fontosabb kérdésre reflektál, illetve ide vonandó SZENTGYÖRGYinek a Magyar Nyelv hasábjain megjelent írása is (2010a).

Mindezen kutatói reflexiók azonban továbbra is érintetlenül hagyják az alapítólevél par excellence személyneveit, köztük az anyanyelven rögzített helynevekhez hasonló nyelvtörténeti-névtani jelentőséggel bíró, szintén magyar névanyagot felvonultató személynévi szórványokat. Ezek újragondolását ugyanakkor a helynevekéhez lényegileg hasonló tudományos-módszertani szempontok kívánják meg. A jelen írással induló, a Névtani Értesítő lapjain megjelenendő tanulmánysorozat ezt a hiányt igyekszik pótolni.

2. Az alapítólevél kutatástörténete az oklevélbe magyar szórványként került hely- és személyneveket hagyományosan önállóan, szöveg- és névrendszerbeli környezetüktől függetlenül vizsgálta. A történeti helynevek kutatásában ugyanakkor immár természetesen alkalmazott eljárás a (latin) szöveggörnyezet figyelembevétele (l. BALÁZS 1989: 290–1, BENKŐ 2003: 70, HOFFMANN 2007: 17–20; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 16). Másfelől az utóbbi évtizedek névrendszertani kutatásai igazolták a rendszerben történő vizsgálatok szükségességét: a folyamatosan formálódó anyanyelvi névrendszer elemei, újabban pedig a latin és a magyar névalakok egymáshoz való viszonyára történő rámutatás szükségességét. Mindezeket túl nem hagyható figyelmen kívül – a korai források kínálta lehetőségek keretei között – a név és névhasználó kapcsolatának, azaz a névhasználatbeli, névadási, névszociológiai stb. sajátos jellemzőknek a feltárása sem.

A Tihanyi alapítólevél személyneveire irányuló újabb vizsgálatokat – mint említettük – elsősorban a fenti kutatás-módszertani szempontok teszik indokolttá. Vizsgálataim során a hagyományos módszertani megfontolások mellett a következőket igyekszem szem előtt tartani: 1. figyelembe kívánom venni – ahol erre lehetőség nyílik – a szűkebb és tágabb szöveggörnyezetet (vö. SLÍZ 2011a: 17–8); 2. az eddigi kutatásoktól eltérően a névrendszer (melyet nem feltétlenül fed le a valós névhasználat elemeinek összessége) szerves részének tekintem, ennél fogva elemzés alá vonom a latin nyelvű névalakokat is; 3. kitekintek e nevek középkori magyar nyelvű változataira, illetve (etimológiai) folytatására; 4. mindezek nyomán rá kívánok mutatni bizonyos névhasználatbeli sajátosságokra és rendszerszerűnek tűnő tendenciákra (a helynevekkel kapcsolatban erre l. pl. HOFFMANN 2010: 138–9).

3. A Tihanyi alapítólevél személyneveinek három főbb rétegét különíthetjük el. Az első – legszűkebben értelmezett – személynévi csoportot a par excellence személynevek képviselik. Az alapítólevél szövegében ilyenek az alapító uralkodó, a szövegben említett herceg, az oklevél-kiállítás munkálatait irányító hivatalvezető főpap neve, továbbá a jogügyletben közreműködő, annak hitelességét igazoló egyházi és világi személyek nevei. A második csoportot a helynevekben található, azok névrészeként előforduló személynevek alkotják. Az efféle helynevek személynevei keletkezésükkor élő személyekre, az esetek többségében minden bizonnyal egykori birtokosukra utaltak, ugyanakkor az alapítólevél szövegének szerkesztése idején ezek némelyike már akár valóságos – a név által identifikált személytől függetlenedett – helynévi elemmé is válhatott. A személynevek harmadik csoportjába az oklevélszövegben említett teo- és hagionimák ('isten- és szentnevek') sorolhatók.

A tervezett tanulmánysorozat első tagja a középkori oklevelekben szereplő – többségükben az alapítólevél által is említett – teonimákat járja körül. Megjegyzendő, hogy a

jelen tanulmányban összegzett vizsgálatok nem minden részletükben kötődnek szorosan az alapítólevél szövegéhez, sőt az olvasó talán okkal véli majd úgy, hogy e nevek alapítólevélbeli említése talán nem is teszi feltétlenül indokolttá ilyen mélységű elemzésüket. Az alább következő megfontolásokról, különösen is az azokból levonható általánosabb következtetésekről azonban úgy véljük, hogy hasznosak, sőt szükségesek a további – immár nem e bevezető dolgozat keretei között vizsgálendő – névtípusok elemzéséhez. Úgy látjuk ugyanis, hogy mind a hagionimák, mind az egyházi személyek neveinek oklevélbeli említései olyan sajátosságokat mutatnak, melyek a teonimák használatán keresztül világíthatók meg leginkább. Ez által pedig el kívánunk jutni a sok szállal kapcsolódó, esetenként ugyanakkor indokoltan szétválasztandó korai egyházi, illetve hivatali névhasználat jellemző tendenciáinak föltárásához. (A jelen írásban – kiforrott terminológia híján – *egyházi névhasználat*-nak nevezem az egyházi személyek neveinek, továbbá a vallásgyakorlattal összefüggésben álló egyéb nevek esetén motivációjú – azaz magára a vallásgyakorlatra visszavezethető – használatát, l. pl. alább a nevek szakrális-devocionális motiváció eredményezte latinnyelvűségét, míg *hivatali névhasználat* alatt kifejezetten az oklevél-kiadási gyakorlat által meghatározott, egyfajta hivatali regiszter jelenlétét reprezentáló névhasználatot értem.) E tanulmány tehát – több szempontból is – lényegében bevezetesként áll az őt követők élén.

4. Az onomasztika személynevekkel foglalkozó ágát az *antroponímia* terminus technicusszal jelöli mind a hazai, mind a nemzetközi névtani szakirodalom (HAJDÚ 2003: 151). A leginkább 'embernévtan'-ként fordítható szakkifejezés etimológiája által kijelölt vizsgálati határokat ezúttal kissé tágabban kívánom meghúzni: a személynevek körébe belefoglalom a teonimákat is. Ezt öt szempontból tartom indokoltnak: 1. a magyar *személynév* terminus eleve nem rekeszti ki az istennévi csoportot; 2. számos nép (köztük az ókori görög és latin) antropomorf mitológiája quasi emberi személyekként jeleníti meg az isteneket, így valamely nem antropomorf istenképpel rendelkező vallás istenneveinek bevonása nem tángítja indokolatlan mértékben a terminus határait (vö. még – mutatis mutandis: *Atya[isten]*, *Fü[isten]*); 3. a keresztény tanítás szerint Jézus Krisztus isteni és emberi személy egyszersmind, így neve szükségképpen teremt kapcsolatot az „embernevek” és az „istennevek” csoportja között; 4. egyes teonimák az „embernevektől” némely tekintetben különböző, mégis a személynevekhez vonandó hagionimákhoz hasonlóan patrocíniumi névvé válhatnak; 5. ugyancsak a hagionimákhoz hasonlóan olykor patrocíniumi eredetű településnevek forrásai is lehetnek.

Vizsgálatunk tiszteletben tartja, de nem érinti a teológiai megfontolásokat. Az istenneveknek a személynevek körébe történő bevonásával nem állítjuk, hogy a *személy* kifejezés azonos fogalmi jelentéssel vonatkoznék a Szentháromság személyeire és az emberi személyekre (vö. pl. KEK. 65. [251], GÁL 1990. 1: 60–1). Másfelől az istennevek vizsgálatába bevonjuk a nem isteni személyeket jelölő tulajdonnévi megnevezéseket is: *Isten*, *Szentháromság*.

5. Isten neve. – Az *Isten* név – Istenre vonatkozóan – középkori okleveleinkben kizárólag latinul fordul elő. Az alapítólevél szövegében: [1]² „ANDREAS • DEI ANNUENTE CLEMENTIA PANNONIORVM INVICTVS REX •” ('András, Isten

² Az alapítólevél eredeti szövegében a megfelelő sor száma.

megerősítő kegyelmével a magyarok legyőzhetetlen királya’); [21] „domo **dei**” (‘Isten házának tulajdonául’); [42] „huic domui **dei** adpendent” (‘Isten ezen házához tartoznak’); [46] „ne in **dei** seruicio tepescant” (‘hogyan Isten szolgálatában ne lanyhuljanak’); [54] „a **deo** perp&ua feriatu uindicta” (‘sújtsa Isten örök büntetése’).

5.1. Domus Dei ‘Isten háza’. – A *Deus* név az oklevél „keretszövegében” Isten személyére, illetve – a vele mint meghatározó taggal kiegészülő szó szerkezet – a liturgiára vonatkozik (az *istenszolgálat*-ra l. még: [44] „seruicium [...] diuinum”; vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 31). A rendelkező részben ugyanakkor két ízben is földrajzi helyre (illetve metonimikusan a helyhez köthető „intézményre”) utaló latin szintagma meghatározó tagjaként találjuk: *domus Dei* ‘Isten háza, templom, egyház’. E kifejezések az alapítólevélben Tihany egyházát jelölik. A bibliai eredetű (vö. Vulgata: Gen. 28, 17; 28, 22; 35, 7 [helynévként!]; 1Par. 9, 11; 22, 1; 1Esdr. 4, 24; et passim) frazéma gyakorta bukkan fel középkori okleveleinkben (pl. 1044: ÁÚO. 11: 15; †1015/XV. sz.: DHA. 79; 1203: ÁÚO. 6: 247; 1226: ÁÚO. 1: 217, PRT. 1: 682). Miközben feltételezhetjük, hogy a korabeli beszélt nyelv is használta a kifejezés magyar megfelelőjét, a középkori oklevélkiadás gyakorlatában mégis következetesen latinul rögzült. Legkorábbi dokumentált magyar nyelvű előfordulása: 1607: *istenház* (Oklsz.; vö. NySz. *isten-háza*).

5.2. A magyar Isten név. – A magyar *Isten* név – Istenre vonatkozóan – igen korán, már a Halotti beszédben felbukkan: 1170 k./1195 k.: „Horo guvec *isten*.” Az *Isten* név magára Istenre érve ugyanakkor a középkori oklevelezési gyakorlatban magyar nyelven sosem fordul elő.

Az *Isten* – nem Istenre értett – személynévi használatát biztosan az Árpád-kor utáni időkből tudjuk kimutatni:

Óvónév elemeként:³ 1333: *Istenwethe* ‘Isten elvetette’ (AO. 3: 29, Oklsz.), 1333: *Ystennete* (JAKUBOVICH 1918: 78), 1366: Nicolai dicti *Istenwette* (PRT. 8: 351), 1480: Nicolai dicti *Istenwette* (Oklsz.); 1349: Michael filius Symonis dicti *Istenuetete* (JAKUBOVICH 1918: 79); talán ide tartozik: 1466: *Istenfoztho* ‘Istenfosztó’ (Oklsz., Cs. 3: 155) – illetve ezzel szemben hálát kifejező névként: 1537: Blasius *Istenatta* (MNY. 30: 118, CsnSz.).

Tulajdonságjelölő ragadványnévként, majd tulajdonságnévi eredetű családnév-előzményként, illetve családnévként: 1383: *Isten dicto* Mihály (KállayOk. 2: 230, modernizált helyesírással), 1388: Blasius *Isten dictus* (Oklsz.), Johannes *Isten dictus* (HOk. 331, Oklsz.). E nevek akár „valódi *dictus*-os nevek”, azaz tényleges megkülönböztető nevek (N. FODOR 2010a: 24, SLÍZ 2011a: 182), akár csupán formailag *dictus*-os, azaz (*alio nomine, seu* helyett álló, l. N. FODOR 2010a: 26) *dictus*-szal kapcsolt egyénnevek (N. FODOR 2010a: 26, SLÍZ 2011a: 181), mindenképpen tulajdonságnévi eredetű neveknek tekinthetők. A későbbiek során *dictus* nélkül: 1450: Stephanus *Isten*, 1451: Demetrium et Lucam *Isthen* (CsnSz.), 1453: Demetrii *Isten* (Oklsz., CsnSz.), 1460: *Isthen*, 1473: *Isten*, 1499: *Isthen* (Cs. 3: 525, CsnSz.), 1525: Ioannes *Isten*, 1549: Blasius *Isten*, 1557: *Isten* Keleme(n) (CsnSz.). (A terminológia kérdéséhez vö. még: SLÍZ 2010.)

Hasonlóképpen a tulajdonságnévi eredetű nevek csoportjához kapcsolandók az alábbi képzős származékok: 1360: *Istenus* (TESz., CsnSz.), 1428: *Ystenisch* Janusch

³ A *névelem* itteni használatára vö. N. FODOR 2010a: 27.

(CsnSz.), 1446: Benedictus *Iftenes* (N. FODOR 2010b: 119), 1448: Augustino *Istenes* (OkI Sz.), 1460/1469: Simonis *Isthenes* (CsnSz.), [1460–1480]: Ladislaus *iftenes* (N. FODOR 2010b: 119), 1484: Blasius *Istenes* (OkI Sz.), 1501: *Isthenes*, 1502: Valentinus *Istenesch*, 1522: Gallus *Ysteneus*, Andreas *Ysthenes*, 1553: Francisco *Istenes*, 1570: *Istenes*, 1576: Val(en)t(inus) *Isten(es)*, 1599: *Istenes*, 1616/?: Joannis *Istenes*, 1656: *Istenes* Istuan, 1715: Joannes *Istenes*, 1720: Petr(us) *Istenes*, Stephanus *Istenes*, Mich(ael) *Istenes*, Joannes *Istenes*, Paul *Istenes* (CsnSz.) stb. – illetve 1426: Michael *Istentelen*, 1431: Michael *Istentelen* (OkI Sz., CsnSz.). Esetleg ide sorolható (ez esetben ide vonatkozó legkorábbi adatunk): 1264/1435: frater *Istanus* (ÁSznt.), a fehérvári johannita ispótlály szerzetes előjárója (Gy. 2: 383).

Tulajdonságjelölő névként és apai névként is értelmezhetjük a következő név-alakokat: 1470: Gregorio *Iftenfya* (N. FODOR 2010b: 119), 1474: Petrus *Istenfya*, 1477: Petrus *Istenfhy*, 1480: Petro *Istenfya* (OkI Sz., CsnSz.), 1554: Blasius *Istenfya* (CsnSz.). A szakirodalom – bizonytalanul – inkább tulajdonságra utaló névként (‘hívő, nagyon vallásos ember’) tartja számon (CsnSz., N. FODOR 2010b: 119).

MELICH (1919: 126) ide vonja az igen korai *Esten* személynevet is: 1276: *Esten*, et Lukach fratre eiusdem, Johanne et Michael (ÁÚO. 9: 156). Ez az adat azonban egészen biztosan nem tartozik ide. Az oklevél szövegének folytatásában ugyanis ismételt felbukkan a korábban említett személy neve, immár *Escen* formában: „prenominatis *Escen*, Lukach, Johanni, Michaeli”. Az *Esten* alak minden bizonnyal tollhiba, az adatot FEHÉRTÓI is – indokoltan – a bőségesen dokumentált *Ezen* név alatt tünteti fel (ÁSznt.).

Az *Isten* név a kései ómagyar korban előfordul helynév elemeként, majd helynévi eredetű személynév (családnév) elemeként is: 1327: ad montem *Istenkelethe* dictum (OkI Sz.), *Istenkelethew* (Cs. 5: 338), illetve 1335: Johannes filius Petri de *Isthenmezey* (Gy. 3: 102; vö. OkI Sz.), 1400/1465: *Istenmezey* (ZsO. 2/1: 54), 1477: *Istenmezeye* (Cs. 1: 63), 1542: Francisci *Istenmezey*, 1558: Ioannes *Istenmezey*, 1563: Joannes *Istenmezey*, 1564: Sandrini *Istenmezey*, 1575: Alexander *Istenmezey*, 1632: *Istenmezey* Ferencz, 1635: Georgius *Istenmezei* (CsnSz.). E helynevek *Isten* névrésze (egykori birtokos) személyre, illetőleg *Isten* nevére egyaránt vonatkozhatott. KISS LAJOS az *Istenmezeje* név esetében a birtokos nevéből való eredeztetést tartja valószínűbbnek (FNESz. *Istenmezeje*). Ha mégis *Isten* nevéből származnak az említett helynevek (az *Istenkelete* ~ *Istenkelető* minden bizonnyal, vö. későbből: *Istenhegy*, *Istenkas*, illetve más jellegű névadással: *Istensegíts*; FNESz.), feltehetően akkor sem patrocíniumi eredetű nevekről van szó. (Hasonló névadásra l. pl. egyes középkori monostorok neveit: *Val-Dieu*, *Valdedios*; SZENTGYÖRGYI 2011: 12).

5.3. A *Deus* mint magyar név? – A korai magyar okleveles személynévanyag viszonylag korai időktől fogva több *Deus* névformát mutató magyar nevet kínál; legkorábbi följegyzése: 1138/1329: Hec fūnt nomina. coquorum [...] In Geu. *Deus* (MNY. 1936: 134, ÁSznt.; vö. Gy. 1: 896), illetve 1138/1329: In uilla. Machala fūnt XX. manfiones feruorum. [...] quorum nomina fūnt Iutu. Simun. Cazmer. Renkudi. *Deus*. Cenquin (MNY. 1936: 205, ÁSznt.). További adatok: 1211: In villa Thurkh [...] *Deus* cum filio suo Pet (PRT. 10: 515, ÁSznt.); 1212/1338/1410: Farkasius et Theyze filii *Deus* nobiles (HO. 8: 15, ÁSznt.); 1214/1550: *Deus* filius Sancti de villa inferioris Quer (Váradi Regestrum 311; Gy 1: 631, ÁSznt.); 1217/1550: Bichorienses [...] impetierunt quendam liberum *Deum* dicentes, quod eorum esset concuius. *Deus* autem dixit se liberum esse

omnino (Várad Regestrum 208; Gy 1: 614, ÁSznt.); 1218: Gamas [...] cum octo mansionibus hominum, quorum nomina [...] Laurencius, Stephanus, Beya, *Deus* (MES. 1: 218, ÁSznt.); 1247 k.: Andreas et *Deeus* de villa Kesceu [testes] (ÓmOlv. 99, Gy. 3: 425, ÁSznt.).

Ezeket az adatokat jórészt már MELICH összegyűjtötte, amikor 1919-ben kidolgozta az általa korábban (1906: 98) is teljesen biztosnak tartott („tudományos tény”-ként említett) etimológiát, mely szerint Dész település neve eredetileg *Deus* volt (1919: 125–7, EtSz. *Dész*). Feltételezése szerint a településnév személynévi eredetű, mely végső soron a latin *deus* ’isten’ szóra megy vissza (1919: 126). Igazolásul a magyarul is felbukkanó (fent említett) *Isten* személynevet hozza, földrajzi névi párhuzamként pedig a személynévi eredetűnek tűnő 1279: *Deusteluke* (ÁÚO. 4: 208, 209; ÁSznt.) és 1298: *Deushyda* (ÁÚO. 10: 325, Cs. 2: 600) helyneveket említi.

HALÁSZ IGNÁCZ még jóval a MELICH-féle etimológia kidolgozása előtt népetimológiaként említi a *Deus* > *Dész* eredeztetést (1903: 4), MELICH etimológiája után azonban a kérdés hosszú időre lekerült a napirendről. Bő fél évszázad múlva BALOGH LÁSZLÓ kínál (csupán felvetésszerűen) újabb egyeztetést: a *Deus* ómagyar névalakot a *dió*-val hozza összefüggésbe (1973: 414), a hangtani megfeleltetés problémáira azonban nem tér ki. Az egyeztetés megalapozatlanságára REUTER CAMILLO mutat rá (1975: 192–3), ám ő sem szakad el a *Deus* > *Dész* származtatás gondolatától.

Filológiai, hangtörténeti, névrendszertani és művelődéstörténeti érvekkel BENKŐ LORÁND mutat rá e névfejtés tarthatatlanságára (1998: 157–61), s igazolja, hogy „a *Dész* személynevek az ómagyar *Dezsiderius* (< lat. *Desiderius*) teljesen szabályos és szokásos rövidüléssel alakult változatai” (BENKŐ 1998: 160; vö. még: BENKŐ 1986: 10–3, 1989: 76–80, ill. PAIS 1927: 507, 1. j.).

BENKŐ LORÁND tanulmányának itt és most azon megállapítását emeljük ki, mely szerint végső soron nem tartja kizártnak, hogy a számos *Deus* formában lejegyzett személynév – elválasztva immár a *Dész* helynév etimológiájának kérdésétől – a latin *deus* származéka (BENKŐ 1998: 158). Ugyanakkor igencsak óvatosságra int e lehetőség kapcsán, a következő ellenérveket említve: 1. a latin szó (köznévként) nem került át a magyar nyelvbe, így a személynévnek nincs közszoói előzménye; 2. nincs folytatása az egyházi eredetű keresztnévadásban; 3. a *Deus* írásképpű nevek aligha választhatók el a *Dous*, *Dius* alakú személynevektől (BENKŐ 1998: 158–60).

A BENKŐ LORÁND által felvetett szempontokra a következőket válaszolhatjuk: 1. a latinból való személynévátvételeknek nem kell, hogy (előzményként) szükségszerűen legyen közszoói átvételük is (ugyanakkor BENKŐ itt nyilván arra gondol, hogy a *Deus* átvétele csak így lenne elképzelhető, hiszen a latinból nem tudunk *Deus* személynevet [„embernevet”] kimutatni); 2. az *Isten* személynévnek sincs folytatása a későbbi (mai) egyházi eredetű keresztnévanyagban (ugyanakkor a *Deus*-nak még a családnévanyagban sem); 3. a korai (Árpád-kori) adatok között nem szerepel *Dous* (az Árpád-kor után felbukkanó névalak esetleg kései alakváltozatként lenne idevonható), a *Dius* elsődlegességét pedig semmi nem indokolná, legföljebb a magánhangzók ómagyar kori nyíltabbá válásának tendenciája (az *i* ugyanakkor másodlagosan a zárt *ě* jeleként is elképzelhető). Mindezek mellett igaza lehet BENKŐ LORÁNDnak, sőt továbbmenve: nem csupán óvatosan kezelendő, de – immár névrendszertani, névadási és névhasználati szempontok figyelembevételével – valószínűleg nem is igen igazolható a latin *deus* és a vele azonos alakú korai magyar nevek közvetlen etimológiai megfeleltetése.

A *Deus*-sal alkotott egyes helynevek esetében alkalmasint felmerül a népetimológia, avagy a hozzá hasonló „tudós etimológia” lehetősége. A *Deushyda* helynévre vonatkozóan BENKŐ – lehetséges, hogy a (somogyi) helynév első szótagjának *Des-* ~ *Dös-* nyelvjárási változatait is mérlegelve (vö. 1298/1365: possessionem suam *Deushyda* vocatam, ÁÚO. 10: 325; Cs. 2: 600; ÁSzt.; 1309: Poss. *Deushyda*, AO. 1: 183, Cs. 2: 600; 1403: *Dewshyda*, Cs. 2: 600; 1474: *Deshyda*, Cs. 2: 600) – elvitatja annak személynévi eredetét, és „a víznév–helységnév szokásos fejlődési iránya miatt” a *Deseda* víznevet teszi meg elsődleges névnek (BENKŐ 1998: 158; ezzel szemben l. TÓTH 2008: 187, 194). Amennyiben a névalakok között valóban ilyen irányú összefüggés áll fenn, akkor a *-hida* utótagot népetimológiával alakult névelemnek kell tekintenünk, a *Deus* előtagban pedig vagy (szintén népetimológia eredményeként) valamely magyar személynévet, vagy „tudós etimológiával” a latin *Deus* istennevet kell keresnünk. Ennek nyomán pedig az sem lenne kizárható, hogy egyes további, hasonlóképpen *Deus* írásmódú (avagy az „értelmesítés” folyamatában ilyen írásváltozatúvá vált) személynéveket hasonló alakú magyar, avagy „tudós etimológiával” keletkezett latin névformának tekintsünk.

Amennyiben TÓTH VALÉRIA (2008: 187, 194, vö. 2006: 286) nyomán mégis a *Deushyda* nevet tartjuk elsődlegesnek, az előtagot a fent említett *Dé(z)s* < *De(z)s* (< lat. *Desiderius*) személynév (vö. ÁSzt. *Des*) nyelvjárási, *ö-ző* változatának tekinthetjük: *Dö(z)s*, esetleg: > *Dő(z)s*. E megfontolást azonban nemigen támogatják a mai nyelvi adatok, illetve szokatlan, így feltétlenül magyarázatra szorulna a (hídnév >) településnév > víznév sorrend (vö. BENKŐ 1998: 158; a *-hida* utótag esetleges közvetlen településnévi származtatásához l. TÓTH 2006: 284).

A *Deus* névalak azonosítására kínálkozik még egy lehetőség. Elképzelhető ugyanis, hogy az Árpád-kori említések mögött a magyarul jóval későbből dokumentálható *Isten* nevet (mint személynévet) kell keresnünk. Erre – többek között – a Várad Regestrum egyik említése teremtheti meg az alapot: 1214/1550: *Deus filius Sancti* (ÁSzt.) ? 'Szent(es) fia Isten'. A korai *Sanctus* ~ *Sant(h)us* névalakok az igen bőségesen dokumentált (l. ÁSzt.), számos írásváltozatban előforduló *Scentus* ~ *Sentes* nevek (alkalmi) latin fordításai lehetnek, melyek mögött nem feltétlenül kell feltételeznünk valós névhasználatot. Ez természetesen nem zárja ki a későbbi, a magyar megfelelőtől immár elkülönült, önálló névalakként történő használatát (vö. az olasz *Santo* keresztnévvel): a *Sanctus* ~ *Santus* névformákat az Anjou-korra vonatkozóan még a *Scentus* névváltozatoként közli SLÍZ MARIANN (2011b: 439), a késő középkori adatokat azonban már rendszertanilag független nevekként veszi fel N. FODOR JÁNOS (2010b: 199 *Santus*, 213, 214 *Szent*, *Szentes*). Ha a *San(c)tus* legkorábbi előfordulásai valóban a *Szentes* név latinra fordításával magyarázhatók, a *Deus* névalak is lehet az oklevelek szövegezőinek alkalmi („hivatalos”) fordítása.

A közzóként létező latin(ra fordított) nevek és magyar megfelelőik között háromféle kapcsolat képzelhető el: 1. A latin név válik magyarrá, pl. *Beata* > *Beáta*, *Clemens* > *Kelemen* stb. (Ez a csoport – mivel ismereteim szerint a latinban, illetve az újlatin nyelvekben *Deus* keresztnév nem fordul elő – nem érinti vizsgálatunkat.) 2. A magyar személynév – közzói jelentését tekintve – latin személynévi megfelelője is meghonosodik a magyar névváltozat mellett. Ilyenek pl. *Bódog* : *Felix* (> *Félix*), *Szent(es)* : *Sanctus* (> *Santus*; l. fentebb). E nevek tekintetében nem könnyű eldönteni, hogy egy-egy konkrét esetben valós névhasználatról vagy alkalmi fordításról van-e szó, vö. pl. a fenti *Sanctus* : *Szentes*. (A *Deus* esetében ennek a lehetőségnek akkor lenne reális esélye, ha a későbbi

keresztnévanyagban – ahogyan erre BENKŐ LORÁND is utalt [1998: 158] – lenne folytatása.) 3. Latin személynévként nem létező közszó az etimológiailag transzparens magyar személynév fordításaként áll. Sajátosan ide tartoznak a foglalkozásnevek, az életkorra, a termetre, illetve más jellemző (külső) tulajdonságra vonatkozó nevek, pl. *magnus*, *parvus*, *major* (ha nem a magyar *major* szóból származik), *minor*, *cecus*, *rufus*, *niger* stb. (rendszerszerűen l. N. FODOR 2010b: 254–66). Ezekben az esetekben azonban nem mindig világos (különösen magyar névpárhuzam hiányában), hogy megkülönböztető alkalmi jelzői funkcióban, vagy valós névrészi (megkülönböztető névi) szerepben állnak-e. A *Deus* név megítélése – amennyiben ’istenes, buzgón vallásos’ jelentéssel bíró tulajdonságnévi eredetű magyar személynév fordításának tekintjük – a belső tulajdonságot kifejező nevek csoportjába tartozik.

A vallásosságra vonatkozó tulajdonságnevek későbbi névanyagunkban szép számmal előfordulnak: *Bízó*, *Böjtölő*, *Böjtös*, *Szeredás* ’szerdán [is] böjtölő’, illetve *Hitlen* ’hitetlen, vallását nem gyakorló’, *Pogány* stb. (vö. CsnSz.). Ezen nevek latin megfelelője csupán köznévként létezik (ezekkel szemben *Kegyés* : *Pius*, *Bódog* : *Felix* stb.). A korai Árpád-korban a belső tulajdonságra utaló nevek latin megfelelője mégis előfordul személynévi funkcióban, pl. *Biza*, *Bizau* és *Fidelis* is (ÁSznt.). Az azonban még gyakoribb jelenség, hogy az Árpád-korból a magyar névváltozat nem, csak latin fordítása adatolható, pl. *Bonus* (ÁSznt.), de nem fordul elő *Jo* ~ *Joh* ~ *Jou* (esetleg a *Iog* lenne ide vonható). Későbből azonban a *Jó* név is bőségesen adatolható (N. FODOR 2010b: 122–3), míg latin fordítása jóval szerényebben reprezentált (N. FODOR 2010b: 254). Hozzá hasonlóan az Árpád-korból magyarul még nem adatolható *Bódog* név latin személynévi háttérrel nem rendelkező *Beatus* fordítása ugyanezen időszakban öt előfordulással képviseltetik, míg a magyar névnek személynévként a latinban is létező *Felix* megfelelője csupán háromszor bukkan fel (vö. ÁSznt.). Nemigen tűnik valószínűnek, hogy ezek a – későbbiek során keresztnévként ki nem mutatható – névfordítások (*Beatus*, *Bonus* stb.) valós névhasználatot tükröző nevek volnának. Az említett alkalmi fordítások az Árpád-kor után – a magyar névváltozatok javára – megritkulnak, illetve teljesen elmaradnak. Ez történhetett a *Deus* : *Isten(es)* névvel is. A név latinra fordítása az Árpád-korban e név esetében is teljesen általános eljárássá válhatott (egyetlen bizonytalanul ide tartozó magyar névalakot tudunk csupán említeni), míg a későbbiek során a latin változat teljesen elmaradt (egyetlen adatunk sincs), átadva helyét a magyar megfelelő(k)nek. Ugyanezt az éles váltást látjuk a *Beatus* : *Bódog* név viszonylatában. Hasonló tendencia figyelhető meg a *Bonus* : *Jó* név esetében is (szórványosan később is adatolható a latin névfordítás, de az Árpád-korból ugyanúgy hiányzik a magyar névalak). Érdemes volna a latin-magyar névváltozatok szempontjából e személynévi mikrorendszer elemeit tovább vizsgálni.

A fentebb „alkalmi”-nak titulált névfordítások valójában egyfajta rendszerszerű gyakorlatra utalnak. Az Árpád-korra vonatkozóan kirajzolódni látszik egy tendencia, miszerint – különösen latin névkörnyezetben – a transzparens etimológiájú nevek gyakran latinra fordítva említetnek. Mindez párhuzamba állítható azzal az írnoki eljárással, amely számos esetben a latin névformával (*Andreas*, *Benedictus*, *Gallus*, *Johannes* stb.) is rendelkező martirológiumi eredetű neveket – olykor még a *Pete*, *Peta*, *Petes* típusú származékneveket is (TÓTH 2009: 50, 58) – latin alakban iktatja be az oklevelek szövegébe, miközben igen valószínű, hogy – a fenti névtípusokhoz hasonlóan – e névalakok mögött sem áll valós névhasználat.

Okkal merül fel a gyanú, hogy az említett belső tulajdonságokra utaló nevek magyar névváltozata akkor jelenik meg, illetve terjed el, amikor a név elszakad a vallási életre visszavezethető motivációtól, esetleg szemantikailag kiürül. (Mindez talán párhuzamba állítható a latin patrocíniumi nevek és a belőlük származó, fokozatosan magyarul megjelenő településnevek kapcsolatával.)

Mindezen összefüggések fényében érdemes megfigyelni *Jó* nevünk alakulását. A *Jó* név magyarul az Árpád-korban nem fordul elő, összetételekben azonban már ekkor is felbukkan előtagként: *Jóember, Jóleány, Jólegény* (ÁSzt. *Ioember, Iolegen, Iolian*), minden valószínűség szerint „profán” jelentésben: ’derék, becsületes ember’, illetve ’munkáját jól végző, szorgos szolga/szolgáló’ (vö. N. FODOR 2010b: 123). Az ilyen felépítésű nevek köre később egyre bővül: *Jóbarta, Jófi, Jólegény, Jólovas* (N. FODOR 2010b: 123); *Jóború, Jófejű, Jóföldi, Jóképő* (?), *Jókúti, Jólakó, Jólegény, Jólovas, Jómíves, Jópénzű, Jószínű, Jóvér* (CsnSz.). Figyelemre méltó, hogy míg az Árpád-korból hiányzó *Jó* név helyett kizárólagosan a fordításának tekinthető *Bonus* jelenik meg (vö. a hiányzó *Bódog* helyetti *Beatus*-t), sőt ritkán később is előfordul (vö. N. FODOR 2010b: 122–3. *Jó*, ill. 254. *bonus*), majd elmarad (CsnSz.), addig az Árpád-korban is előforduló összetételek fordítására okleveles gyakorlatunk évszázadaiból egyetlen példát sem tudunk felmutatni. Nem kizárt tehát, hogy a név Árpád-kori, kizárólag latin nyelvű előfordulása – a lehetséges szélesebb közszoói jelentéstartalom mellett – vallásos motivációra visszavezethető (belső) tulajdonságnévi használatra is utalhat (vö. *Beatus* stb., továbbá a *Fidelis* névfordítás a *Bízó* szintén vallásos jelentését látszik előtérbe helyezni), illetve legalábbis az ide sorolható nevek rendszerszerűségét látszik követni. Ez a külső tulajdonságra visszavezethető nevek esetében koránt sem ilyen egyértelmű, pl. az Árpád-kori bőségesen adatolt *Fekete* mellett nem találunk *Niger*-t (l. ÁSzt.), ugyanakkor a külső tulajdonságra utaló nevek latin fordítása később (is) – a belső tulajdonságra utalókéval szemben – általánosan jellemző (l. N. FODOR 2010b: 254–66).

A fenti oklevélírói gyakorlat egyben cáfolni látszik azt az általánossá vált nézetet, miszerint az élőnyelvi használatú személynevet a scriptorok sosem fordítják latinra (vö. pl. FEHÉRTÓI 1998: 464, HORVÁTH 2006: 9). N. FODOR JÁNOS a kései ómagyar korból származó további bőséges példaanyaggal szemlélteti az etimológiailag transzparens magyar nevek latin fordítását alkalmazó oklevélírói gyakorlatot (2010a: 29–30).

5.4. Visszatérve az alapítólevélhez, illetve korai okleveleink diplomatikai gyakorlatához, leszögezhetjük a következőket. Középkori okleveleink a *Deus* ’Isten’ nevet Istenre alkalmazva kizárólag latinul közlik (ezt az eljárást jobbra szövegszerkesztési tényezők is motiválják). A név helynév részeként is mindig latinul áll (*domus Dei* ’Isten háza’), bár az oklevélszövegek anyanyelvű helynévi szórványainak sorában elvben esetleg elképzelhető lenne a vernakuláris nyelven történő említés is. Ugyanez jellemző az *ecclesia* ’egyház’ megjelölésre, illetve – különösen az *ecclesia* mellett vagy (metonimikusan) helyett álló – patrocíniumi névre (minderről l. részletesen a tanulmány sorozat következő részében). Ez az eljárás egyfajta szakrális-devocionális latin nyelv-, illetőleg névhasználatra utal.

E „tiszteleti latin” névhasználat következményeként, azaz mintegy a hatása alatt – ha értelmezésünk helyes – Árpád-kori oklevelezési gyakorlatunkban az *Isten* név jellemzően akkor is latinra fordítódik, amikor nem magát Istent jelöli, hanem nemesek, sőt jobbágyok (vö. pl. Gy. 1: 896, REUTER 1975: 193) neveként áll az oklevelek szövegében.

Ezekben az esetekben azonban a latinra fordítás eljárása – bár szakrális-devocionális megfontolás ihlette – immár a hivatali regiszter sajátosságaként értelmezhető.

S amint már említettük, feltehetően hasonló okra vezethető vissza, hogy patrocíni-umi eredetű településneveink legkorábbi említései is rendre latinul történnek (vö. TÓTH 2008: 220), azaz a hivatali írásbeliség eljárásának a gyökerei ez esetben is a tiszteleti névhasználatig nyúlnak vissza. Az oklevélkiadás folyamatában e névtípusok szövegbe foglalása tehát számos, de egymással szoros kapcsolatban álló szempont érvényesítésével történhetett.

6. A Szentháromság nevének említése. – Az alapítólevél szövegében: [1] IN NOMINE SANCTE ET INDIUIDVE TRIN(IT)ATIS ('a szent és osztatlan Háromság nevében'). A latin kifejezés – a mai egyházi latin nyelvben is – jelzős szerkezet, melynek tagjai közé az alapítólevél formulájában egy újabb jelző is kerülhetett, míg a magyar *Szentháromság* név elemei összetett szóvá forrtak egybe.

6.1. Az invocatio eredetéről. – Az oklevelek kötelező elemévé vált, szavakkal kifejezett fohászkodás (invocatio verbalis) Európa-szerte legáltalánosabb formája az *in nomine* ('névében') formulával kezdődik – a legrégebbi ilyen típusú fohászt a 7. századból ismerjük (SOLYMOSI 2003: 163) –, majd vagy Krisztust, vagy a Szentháromságot említi.

A Krisztusra utaló invocatio elsősorban a korai római, illetve a pápai oklevelekre volt jellemző. A 11. századi magyar oklevelezésben nem maradt emléke a Krisztus névével szerkesztett invocatio verbalisnak. Erre a magyar oklevelezési gyakorlatban csupán szórványosan jelentkező típusra l. DHA. 339 (itáliai hatást mutató, 1103-ra hamisított oklevél), továbbá: DHA. 343, 409 (közvetlenül az itáliai oklevelezési gyakorlatot tükröző források).

A Szentháromsághoz történő fohászkodás a bizánci oklevelekben – nem sokkal a Szentháromság-tan dogmatikai kikristályosodása után – már a 4. századtól adathozható, míg nyugaton csak Nagy Károly római császárrá koronázása (Kr. u. 800) után alkalmazták.

6.2. A Szentháromság név eredete és jelentése. – A (Szent) Háromság megnevezés a Bibliában és a kereszténység legkorábbi irataiban nem szerepel, jóllehet tartalma a keresztény vallás születésétől fogva annak egyik középpontban álló tanítása. A kifejezés elsőként Antiochiai Theophilosz Kr. u. 180 körül írt „Ad Autolycum” című munkájában (PG. 6: 1077; vö. STEIDLE 1937: 33) görögül (*Τριάς*) bukkan fel. A szerző nem magyarázza a jelentését; ebből arra következtethetünk, hogy már általánosan használt és értett kifejezésről lehet szó. Első ismert – 213-ra datálható – latin nyelvű lejegyzése (*Trinitas*) Tertullianus nevéhez köthető („Adversus Praxeam”, PL. 2: 0159B).

A 4. század előtti keresztény írók következetesen hangoztatják: a keresztények csupán egyetlen Istenben hisznek, aki azonban Atya, Fiú és Szentlélek. E tanítás magyarázata – többek között a hiányzó filozófiai-teológiai nyelvezet hiánya okán – nem kis nehézségbe ütközött. A keresztény Szentháromság-tan az ezzel ellentétes (ún. eretnek) tanításokkal folytatott viták során, a Nikaiában tartott első egyetemes zsinat (325) hitvallása nyomán, a 4. század végére tisztázódott. Ami az Istenben egy, azt a *lényeg*, illetve *természet* (*οὐσία, φύσις; essentia, substantia, natura*) fogalmakkal, ami pedig három, azt a *személy* (*ὑπόστασις; persona*) kifejezéssel jelölték.

A viták, illetve az ellentétes tartalmú tanítások ezzel azonban még sokáig nem ülték el, ezért a helyi és egyetemes zsinatok határozatai, valamint a pápák megnyilatkozásai a továbbiakban is gyakran említik, hogy a háromszemélyű Isten lényege szerint egy és oszt(hat)atlan.

Ez utóbbi kitételt (első előfordulása: Kr. u. 374, vö. DS. 144. sk.) a latin nyelvű teológiai terminológia a következő kifejezésekkel (illetve ezekkel azonos jelentésű körülírásokkal) adja vissza: *indivisa* (*indivisibilis*), *inseparabilis*, illetve *indistincta* (vagy *indiscreta*). (Az ide vonatkozó adatok forrása: *indistincta* (*indiscreta*): DS. 318, 367, 415, 490; *indivisa* (*indivisibilis*): DS. 73, 188, 284, 415, 529; *inseparabilis*: DS. 73, 144. sk, 290, 505, 531. sk., 538, 542, 545. sk., 561, 569, 571, 616.) E kifejezések – bár nem tökéletes szinonimák – sokáig egyenértékűen fordulnak elő, majd a 7. században (a toledói zsinatok egy-egy kijelentésétől eltekintve) az *inseparabilis* teljesen kiszorította a másik két kifejezést. A teológiai vitának a 8. század elején vége szakad, a kérdés – egyetlen, 8. század végi előfordulástól eltekintve – az 1215-ös IV. Lateráni Zsinaton kerül ismét elő.

Meglepő ugyanakkor – e ponton kanyarodunk vissza az alapítólevél szövegéhez –, hogy e négyszáz éves teológiai vita megnyilatkozásaiban dokumentálhatóan egyszer sem fordul elő oklevelünk invocációjának azonos jelentésű *individua* kifejezése. A középkor folyamán a pápai dokumentumokban is csupán egyetlenegyszer bukkan fel a kifejezés: IX. Leó 1053-ban kiadott bullájában (DS. 683). IX. Leó a császári diplomáciában jártas, gyakran politikai jellegű küldetéseket is magára vállaló, „utazó” pápa volt (1052-ben például Magyarországra – Pozsonyba – látogatott, hogy békét próbáljon közvetíteni a császár és I. András magyar király között). Az általa megfogalmazott hitvallás egyik fejezete a korabeli oklevelek invocációját idézi „hanc sanctam et individuum Trinitatem” kezdetével.

6.3. Az alapítólevél invocációja. – Az európai oklevélkiadásban a 9. századtól van jelen az alapítólevélben is megtalálható *In nomine sanctae et individue Trinitatis* invocatio. Angolszász területen kevésbé elterjedt, de jelen lévő formula (a 9. századra vonatkozóan: ASChart.). Hasonlóképpen ismeri a frank oklevélkiadás (dMGH., ARBOIS DE JUBAINVILLE 1859–1866. 1: 501. stb.). Ez a formula a 10–13. századi Német-római Császárság egész területén általánosan használt változatként terjedt el (pl. dMGH., ASV., PRUTZ 1871–1874. 1: 439, WALTER 1862: 76. stb.; a magyar vonatkozású oklevelek közül I. DHA. 62, 107, 142, 157. stb.). A formula a császárság határain túllépve annak diplomáciai hatókörében is jelen van: ez az invocatio jellemző többek között Szent István király okleveleire (I. 1009: DHA. 52, 58). Utóbb a következőképpen bővül: „In nomine sanctae Trinitatis et individuae Unitatis” (1057: DHA. 161, vö. még: DHA. 213, 417, 424). Figyelemre méltó, hogy az invocatio *individua* jelzőjét – a fenti dogmatörténeti adatokkal nemigen egyeztethetően – alig helyettesíti más szinonima. A 11. századi magyarországi oklevelek között csupán egyetlen kivétel akad 1086-ból: „In nomine sancte Trinitatis et *inseparabilis* Deitatis” (DHA. 250). (Csupán érintőleg jegyezzük meg, hogy e formula nem csupán oklevél-invocációként, de később középkori kéziratmásolatok bevezető formulájaként is elterjedt.)

6.4. Az invocatio *individua* jelzőjének eredete. – Láttuk, hogy a 9. századtól használatos oklevélformula *individua* jelzője egyáltalán nem fordul elő a hittételeket tisztázó korai források szövegeiben.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy a liturgiában (a Szentháromság ünnepének zsolozsmájában) a leginkább hangsúlyos helyeken éppen ezt a jelzőt találjuk. A reggeli dicséret (Laudes) Benedictus-antifónájában: „sancta et *individua* Trinitas” (BR. Aest. 146), illetve az ünnepi (2.) esti dicséret (Vesperae) Magnificat-antifónájában: „sanctam et *individuum* Trinitatem” (BR. Aest. 147).

Tudnunk kell, hogy a Szentháromság ünnepének kialakulása későbbi, mint invocatióink legkorábbi előfordulásai. Míg az oklevélformula a 9. századtól használatban volt, az ünnep liturgiáját csupán a 10. század elején, 902–920 között állította össze Stephanus Leodiensis (Etienne de Liège, 850–920) püspök (RADÓ 1961. 2: 1278). Elméletileg lehetséges, hogy a püspök az új ünnep említett antifónáinak megkomponálásához a terjedőben lévő, Szentháromságot említő oklevél-invocatiót használta fel, sokkal valószínűbb azonban, hogy a liturgikus szöveg és az előző századtól datálható oklevélformula közös forrásra megy vissza.

Ez a forrás minden bizonnyal a 8–9. század fordulóján a Frank Birodalom területén kibontakozott teológiai viták egyik főszereplője, Alkuin 803 körül kiadott, „De fide sanctae et individuae Trinitatis” (A szent és osztatlan Háromságba vetett hitről) című munkája. Hogy Liège püspöke az ünnep antifónáinak szerkesztése során az ekkorra közzismertté vált művet felhasználta, igencsak valószínű. Az a tény pedig, hogy a keresztény hit Alkuin-féle népszerű összefoglalásával – melynek a szászok keresztény hitre térítése különös aktualitást is adhatott (vö. RADÓ 1961. 2: 1279) – egy időben jelennek meg az első olyan oklevelek, melyek invocációjukban a Szentháromságot említik (vö. 6.1.), és jellemzően ezzel a formulával kezdődnek, szintén Alkuin közvetlen hatására utalhat.

6.5. A liturgia és a helynévadás kapcsolata. – A Szentháromság ünnepe igen későn kialakult ünnep. A Frank Birodalom északi részén (Liège, ma Belgium) helyi ünnepként született, a normannok 911. évi letelepedésével összefüggésben (az előtt vagy közvetlenül utána), azzal a spirituális kíváncsisággal, hogy e félelmetes nép az igaz hitre térjen (RADÓ 1961. 2: 1279). Az új ünnep sokáig nemigen terjedt, ez a katolikus liturgiától való idegenszerűségével magyarázható. (A hagyományos liturgikus ünnepek ugyanis eredendően üdvtörténeti eseményeket ünnepelnek, nem ún. hittitkokat.) Hivatalossá tételének maga a pápaság igen sokáig ellenállt. A mindvégig idegenszerűnek tartott ünnepet kötelezően csupán XXII. János pápa rendelte el 1334-ben (RADÓ 1961. 2: 1279, MEZŐ 2003: 485).

A Szentháromság – szemben Isten nevével – a hagionimákhoz hasonlóan részt vett a patrocíniumi eredetű (hely)névalkotásban. Ennek az az elsődleges magyarázata, hogy van (lett) naptári naphoz kapcsolható liturgikus ünnepe („búcsúja”). E név ugyanakkor több tekintetben el is üt a szentnévi eredetű helynevektől.

Egyfelől „későn érkezett” ünnep, ezért Európában a patrocíniumi eredetű helynevek körében viszonylag kis számú a jelenléte. (Annyira azonban nem érkezett későn, mint az őt követő további „teológiai ünnepek”, melyek templomtitulusként léteznek ugyan, de a helynévvé válás folyamatába már nem tudtak bekapcsolódni, mint például: Krisztus Teste és Vére [l. MEZŐ 2003: 207–10] stb.) A középkori Magyarországról mindössze három, a Szentháromság nevéből származó településnevet ismerünk (vö. MEZŐ 2003: 490–1, csupán a településnévi adatokat idézve): 1268: *Senthtrinitas* > 1341: *Scenturunas* (Somogy); 1324: *Sanctatrinitas* > 1368: *Zenthtrinitas* > 1783: *Trinitás* (Baranya); 1411: *Zenthtrinitas* > 1575: *Zent Torontas* > 1602: *Szentrontás* (Székelyföld).

Másfelől meg kell jegyeznünk, hogy európai viszonylatban még ez is – az egy híján száz ismert templomtitulus (MEZŐ 2003: 485–92) pedig kifejezetten – gyakori előfordulásnak számít. Ennek magyarázata minden bizonnyal a 11. századi magyar–francia kapcsolatokban keresendő. Az ünnep magyarországi jelenléte már a 11. század közepétől dokumentálható (RADÓ 1961. 2: 1279); ez a tény aligha lehet független I. András királyunk közvetlen francia kapcsolataitól. (Ugyanennek a következménye Orléans egykori püspöke, Anianus patronatusának megjelenése Tihanyban.) Az ünnep liturgiájának szövegeit már első fennmaradt liturgikus könyvünk, a Szelepcsényi-kódex is tartalmazza, melyet 1060–1083 között egy észak-franciaországi – liège-i [!] – példányról másoltak (RADÓ 1961. 2: 1279, MKatLex.). Az ünnepet kötelezően Könyves Kálmán rendelte el (MEZŐ 2003: 485).

Végül figyelemre méltó, hogyan illeszkedik a névrendszerbe a Szentháromság neve mint patrocíniumi településnév. Tiszteleti névként használata kezdetben kizárólag latinul történt (vö. 5.4.), a legkorábbi források mindhárom esetben a latin *Sancta Trinitas* patrocíniumi névformát közlik (l. MEZŐ 2003: 485–92, FNESz. *Szentháromság, Trinitás*). E név a későbbiek során fordítódik magyarra – a korai adatokat tekintve a szintén latinul felbukkanó szentnévi eredetű helynevekhez hasonlóan. A *Sancta* jelzőt a rendszerhez igazodva a magyar *Szent* előtag váltotta fel, sokáig a *Trinitas* névrész érintetlenül hagyása mellett. (A *Sancta* jelző magyarra fordítása után azért említünk *előtag*-ot, mert e „kétnyelvű” fázisban a név összetett szóvá „ugrik össze”, ez olykor a latin névalakok lejegyzésére is visszahat.) A *Trinitas* névrész azonban magyar megfelelőjének hiánya okán a szentnevek rendszerének hatása alatt újraértelmesedik. A *Szent* előtag lefordítása és jellegzetes egybeírása ugyanis később magyar névnek sejteti az utótagot, ezzel párhuzamosan erősödik fel a latin névrész etimológiai elhomályosulásának folyamata. (Minderről, illetve a további névalakok alakulásmódjáról l. FNESz., TÓTH 2008: 133). Hasonló folyamat játszódik le a *Sanctus Salvator* 'Szent Üdvözítő' patrocíniumi eredetű településnév esetében is: *Sanctus Salvator* > *Szents(z)alvátor* > *Szentsolvátor* > *Szent-Sorvát* (l. MEZŐ 2003: 392, 395).

6.6. A *Sancta Trinitas* a *Deus*-hoz hasonlóan a teljes középkori oklevelezési gyakorlatban őrzi a tiszteleti névhasználatához kapcsolódó latinitást. A magyarnyelvűség felé való elmozdulás – hosszú folyamat eredményeként – csak akkor következhetett be, amikor már nem csupán a denotatív, hanem a fogalmi jelentés is elszakadt az eredeti denotátum(é)től. Ez utóbbi az *Isten* név esetében a szemantikai ártértekkelődést, a *Torontás, Ron-tás* (stb.) nevekhez hasonlóan pedig az etimológiai transzparencia elvesztését jelentette.

7. A Szentháromság személyei. – A Szentháromság személyeinek említése – az isteni személyekre vonatkozóan – a középkori oklevelezési gyakorlatban kizárólag latinul történik. (Megjegyezzük, hogy – mint fentebb említettük – a *Szentháromság* név nem, személyeinek neve azonban kivétel nélkül bibliai eredetű.)

7.1. Az Atya(isten) neve. – Az Atya (*Pater, Deus Pater*) személyét az oklevelek igen ritkán említik önmagában, nevét leginkább a Háromság személyeit felsoroló ún. szentháromsági formula tartalmazza, pl. 1223: „per *Patrem* et *Filium* et *Spiritum Sanctum*” (ÁÚO. 1: 193), illetve pl. 1203: „per *Deum Patrem* Omnipotentem, et *Jesum Christum* filium ejus, nec non et *Spiritum Sanctum* ab utroque procedentem” (ÁÚO. 6: 264) stb.

E formula leginkább *invocatio verbalis*-ként bukkan fel, pl. 1243: „In nomine *Patris et Filii et Spiritus Sancti*” (ÁÚO. 11: 328), illetve az oklevelek contextusának végén, a sanctiót (az oklevélben foglaltak megszegőinek büntetéssel való fenyegetését) kiegészítő *anathema* (‘átok’) megfogalmazásában, pl. 1207: „iratum habeat *Deum Patrem Omnipotentem*, et *Jesum Christum filium ejus*, ac *Spiritum Sanctum ab utroque procedentem*” (ÁÚO. 6: 323).

Az Atyaisten nevének említése ritkán önmagában is előfordul, mindenekelőtt a pápai kancellária által kiadott (esetenként a pápai oklevelekre válaszoló) oklevelek nyelvezetére jellemzően. A *Pater* kifejezés ugyanakkor Isten említése helyett (vagy a mellett) általánosan Istenre értve is állhat, pl. 1212: „ut idem sit *Deus et pater omnium*” (ÁÚO. 1: 128), illetve anathemaformulában: 1156 k.: „a *Deo patre* anathematizetur, et Regalem incurrat iram” (ÁÚO. 6: 92). Olykor nem feltétlenül egyértelmű, hogy az önmagában történő említés általában Istenre vagy csupán az Atyaisten személyére vonatkozik, pl. 1264: „virtus et sapientia *Dei patris*” (ÁÚO. 3: 91). Az Atyaisten névvel a pápai kancellárián belül csupán egy-egy pápa oklevelezési gyakorlatára jellemző formula is szerkeszthető, pl. a IV. Miklós pápa (ur. 1288–1292) által kedvelt 1289, 1290: „hortamur in filio *Dei patris*” (AMin. 4: 200; ÁÚO. 4: 360, 364, 365, 366, 370, 371, 372, 374, 376, 462, 5: 9 stb.).

Az Atyaistennek külön naptári ünnepe nincs, ezzel összefüggésben patrocíniumként nem fordul elő, ennek nyomán templomcíméből származó helynévi névadásban sem vesz részt. Nevét a Tihanyi alapítólevél nem említi.

7.2. A Fiú(isten) nevei. – A második isteni személy nevét az oklevelek többféleképpen is említik: *Filius* ‘Fiú(isten)’, *Christus*, *Jesus*. A *Jesus* jellemzően emberi, a héber *masiah* (‘felkent’) fordítására alkalmazott közszói eredetű *Christus* (bibliai jelentéseire és használatára l. BibliaiLex.) elsősorban isteni személyként való említésként szokásos. Középkori okleveleinkben önállóan a *Jesus* név jellemzően nem, csak a *Christus* megnevezéssel együtt fordul elő, míg ez utóbbi gyakran áll önmagában is. A három megnevezést (*Jesus*, *Christus*, *Filius [Dei]*) nem ritkán együtt említik, különösen a szentháromsági formulában (vö. 7.1.). Az oklevelek szövegében is gyakran felbukkanó, jellemző megfogalmazás – mely szintén bibliai gyökerű (vö. Vulgata: Matth. 7, 21–22, Luc. 6, 46, Phil. 3, 21, et passim) – a névnek a *dominus* (‘úr’) szóval történő kiegészítése, l. pl. 1207: „conservatoribus autem sit pax *Domini nostri Jesu Christi*” (ÁÚO. 6: 323).

A Tihanyi alapítólevél szövege a Fiúisten személyét háromszor említi: 1. az oklevél-szöveg élén grafikus szimbólumként áll mint *invocatio symbolica*; 2. szövegszerűen az önmagában álló *Christus* névforma: [47] „ad honorem *xpisti*” (‘Krisztus iránti tiszteletből’); 3. a patetikus záróformula elemeként a bibliai nyelvezettől idegen, (szintén) a liturgikus nyelvhasználatra jellemző közszói említéssel: [63] „Anno salutiferę incarnationis unici *numinis* celi septemplex uniuersęque creationis • Millesimo • L • V” (‘a hétszeres mennybölt és az egész teremtés egyetlen Istene üdvhozó megtestesülésének 1055. évében’).

Ez utóbbihoz megjegyzendő, hogy a *numen* a Vulgata szövegében egyszer sem fordul elő, (klasszikus latin eredetű) ide vonandó közszói jelentése: ‘istenti erő, istenség’. Oklevelünkben (általános értelemben) Isten neve helyett áll, a megtestesülés tényével azonban a Fiúisten üdvtörténeti szerepére utal. A klasszikus eredetű (közszói) megnevezés használata kifejezetten az itáliai és különösen a pápai oklevelekre jellemző, a középkori

magyarországi gyakorlat nem alkalmazza, csupán – jól körülhatárolhatóan – azon királyok kancelláriájának okleveleiben fordul elő, akik élénk itáliai kapcsolatokkal rendelkeztek. Közülük is kitűnik a – jellemzően *divinus*, *supremus* jelzővel álló – kifejezés gyakori használatával (a *numen* ezen királyok kancelláriáinak nyelvhasználatában egyéb jelentésben is felbukkan, az ezt dokumentáló okleveleket nem vettük föl); a tatárjárás után olasz telepesekeket hívó IV. Béla (1241: F. 4/1: 214, 1247: F. 4/1: 470, 1263: F. 4/3: 103), a lányát a szicíliai királlyal, Anjou Károlyval eljegyző V. István (1271: ÁÚO. 12: 40, 1271: F. 5/1: 99; l. még szicíliai Károlynak az V. István halálakor írt levele: F. 5/2: 33), s különösen az Izabellát (Erzsébetet), Anjou Károly lányát feleségül vevő IV. László (1275: F. 5/2: 265, 1276: ÁÚO. 9: 143, 1277: 5/2: 395, 1277: F. 9/7: 693, 1278: ÁÚO. 9: 206, 1278: ÁÚO. 12: 231, 5/2: 436, 1279: F. 5/2: 505, 1282: ÁÚO. 9: 332, 1283: ÁÚO. 9: 355; vö. még: Erzsébet királyné [!] oklevelei: 1284: F. 5/3: 224, HO. 6: 306). A kifejezés az egyházi (püspöki, káptalani) levelezésben is ettől az időszaktól van jelen (pl. 1276: 5/2: 352, 1287: F. 5/3: 370; majd: 1297: F. 6/2: 86, 1371: F. 9/4: 346. stb.). Mindezek alapján úgy véljük, hogy az európai oklevelezési gyakorlatban sem általános *numen* kifejezés további vizsgálata hozzájárulhat az alapítólevél diplomatikai kapcsolatainak árnyaltabb feltérképezéséhez.

Az alapítólevél élén álló grafikus jel, az invocatio symbolica a görög *Χριστός* név első két (naggyal írt) betűjéből, az egymásba fonódó *X* és *P* betűkből alkotott jel. A Krisztus-monogram (chrismon) a legkorábbi keresztény időktől alkalmazott jel. A 4. századtól egyben a benne elrejtett keresztet is jelképezte, melyet gyakran kiemeltek, illetve a 4. század közepétől önállóan is alkalmazzák (*crux monogrammatica*). Az egybefonódó *X* és *P* betűk, illetve a kereszt jele mellett kialakult egy harmadik, a német uralkodók okleveleiben szokásos *C* alakú chrismon is. Bevezetését Német Lajos Hebarhard nevű jegyzőjének tulajdonítják (SZENTPÉTERY 1930: 12, SOLYMOSI 2003: 159, 162). Annak ellenére, hogy az invocatio symbolica európai viszonylatban a 13. századig volt használatos, magyarországi oklevélén mindössze kétszer találkozunk vele: a pannonhalmi alapítólevél átíratán (interpolált változatán) és a tihanyi apátság alapítólevelének élén. Ez a szerény szám természetesen azzal is összefüggésben áll, hogy az oklevélátíratok rendre elhagyják a szimbolikus jeleket. Az összesen két előfordulás mégis arra enged következtetni, hogy a magyar oklevél-kiadási gyakorlatban az invocatio symbolica alkalmazása vagy nem terjedt el, vagy (a 11. századról e tekintetben is kevesebbet tudunk) idővel visszaszorult. A pannonhalmi alapítólevél eredetileg feltehetően csupán a *C* chrismont tartalmazhatta. Nem kizárt, hogy az interpolátor által alkalmazott – a német kancelláriai gyakorlatban szokatlan – kettős (a *C*-n belül a *X* és *P* betűkből összetett) chrismon (ehhez l. SZENTPÉTERY 1930: 40, 12. j.) éppen a Tihanyi alapítólevél hatása alatt rajzolódik. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy alapítólevelünk az alkalmazott invocatio symbolica tekintetében is egyedülálló a magyar oklevelezési gyakorlatban.

A görög *X* és *P* betűkből álló Krisztus-monogram folyó szövegben a legkorábbi időktől előfordul Krisztus nevének rövidítéseként, akár ragozott formában is. Erre az alapítólevélben is találunk példát: [47] *xpi* (olv. *Christi*). A betűkapcsolatot középkori okleveleink scriptorai előszeretettel használják mindenekelőtt Krisztus nevének rövidítésére (függő esetekben a végződés jelölésével), de olyan szavak lejegyzésének során is, melyekben e név szóösszetétel előtagjaként jelenik meg: *xpicola*, *xpifidelis*, *xpiforus*. Ha azonban a *Christus* névhez képző járul, okleveleink scriptorai nem alkalmazzák rövidítést. Sajnos a modern oklevélkiadások az eredeti rövidítéseket gyakran feloldják, így a

kérdés pontos feltérképezéséhez sokezer oklevél szövegének áttekintése vezethetne. Beszédes azonban a rövidítéseket megőrző HO. és HOKl. által egybefogott anyag: az ezres nagyságrendű előforduláshoz képest elenyészőnek tűnik a két felbukkanó ellen-tétes adat: 1275: *xpiane fidei* HO. 552, 1435: *xpianitatis* HO. 7: 408. A magyar okleve-lezési gyakorlatban tehát nem mondható szokványosnak az alapítólevél következő rövi-dítése (sem): [6] „*xpianissimus sceptrifer Andreas*”.

Megjegyezzük, hogy okleveleinkben Jézus nevének rövidítése is lehetséges volna a görög névváltozat első három betűjéből: *IHS* – melyet a 6. századtól tévesen *Ihesus*-ként oldottak föl –, ez azonban oklevelezési gyakorlatunkban nem terjedt el. Ugyanakkor ettől valószínűleg nem teljesen függetlenek a következő szórványos rövidítések: 1001/1215: *ihu* (PRT. 1: 589, vö. DHA. 40), 1008: *ihum* (F. 1: 287; nem magyar, csupán magyar vonat-kozású oklevél).

Személynévként nálunk sem a *Jézus* (vö. spanyol *Jesús*), sem a *Krisztus* név nem terjedt el. Az Árpád-korból – ha valóban e név reprezentációja – egyetlen *Jézus* nevű családfőt (mansio) említenek a források: 1164–1165: *Jesu* (Gy. 1: 475, ÁSzt.). A *Krisz-tus* név tekintetében gyanúba fogható két Árpád-kori adat pedig – amint erre az ÁSzt. is utal – feltehetően inkább a *Keresztes* név alakváltozataként értelmezendő: 1277/1328: *Crestus* (ÁÚO. 9: 186, ÁSzt.), 1299/1389: *Cristus* (MES. 2: 460, ÁSzt.).

Jézus Krisztus személyének – az Atyaistenéhez hasonlóan – (liturgikus) naptári ün-nepe nincs, így ebben a formában nem szerepel a patrocíniumok között. Számos, a sze-mélyéhez köthető üdvtörténeti esemény azonban liturgikus ünnep, így voltaképpen őt kell keresnünk a következő templomtitulusok mögött: (*Szent*)*Kereszt* (vö. MEZŐ 2003: 170–88), *Krisztus Teste*, *Krisztus Vére*, *Szentvér* (vö. MEZŐ 2003: 207–10), (*Szent*)*Sír* (vö. MEZŐ 2003: 392), *Szalvátor* (vö. MEZŐ 2003: 392–5). Az ide vonható „Urunk szí-neváltozása” ünnep igen késői (a nyugati egyházban III. Callixtus pápa rendelte el a nándorfehérvári győzelem emlékezetéül), a középkorban nálunk csupán oltártitulusként fordul elő (vö. MEZŐ 2003: 492).

Amint említettük, a késői Krisztus Teste és Vére ünnephez kapcsolódó templomtitu-lusok már nem kapcsolódtak be a patrocíniumi helynévadás folyamatába. Ugyanakkor száznál több ismert *Kereszt*, *Keresztes*, *Keresztúr*, *Szentkereszt* nevű, illetve névelemet tartalmazó középkori település nevének eredete vezethető vissza a Szentkereszt titulusra (l. MEZŐ 2003: 170–88; 98 magyar, 4 egyéb etimonú ide tartozó középkori helységnév, melyek számát tovább szaporítják az efféle adatok: 1266/1384: *terra Sancte Crucis* ~ 1444: *Kerezthur* alio nomine *Vyvasar*, MEZŐ 2003: 186, *Újvásár*; vö. még: FNESz.), és ismeretes két *Szentszalvátor* településnév is (MEZŐ 2003: 395). Később tovább bővül az ilyen típusú helynevek köre: *Karácsonyfalva*, *Karácsonyszállás* (FNESz. *Mikekará-csonyfa*, *Nagykarácsony*).

Az *Ura*, *Uraj*, *Úri*, *Úrhida*, *Úrkuta* stb. településnevek azonban minden bizonnyal nem ide tartoznak, e helynevekben a személynévként is használt *úr* keresendő (l. FNESz., vö. még: TÓTH 2008: 195). E megnevezés a birtokos nevére, illetve méltóságára utal, akinek a személye esetenként azonosítható is.

7.3. A Szentlélek neve. – A Szentlélek (*Spiritus Sanctus*) nevének említése elsősor-ban (az Atyaistenével párhuzamosan) a szentháromsági formulákban történik (vö. 7.1.). Attól független, önmagában álló előfordulása ugyancsak ritkább, és szintén elsősorban a pápai oklevelezési gyakorlat sajátja.

Külön naptári ünnepe – az Atyaistenhez hasonlóan – a Szentléleknek sincs, ezért tűnik szokatlanak, hogy mégis számos templom partónusa, sőt: csupán a történelmi Magyarországon dokumentálhatóan 16 patrocíniumi eredetű helynév névadója (MEZŐ 2003: 222–9). A magyarázat abban rejlik, hogy – bizonyosan nem függetlenül a legkorábbi „teológiai ünnepek”, s leginkább talán éppen a Szentháromság ünnepe fokozatos terjedésétől (vö. 6.5.; a közvetlenebb hatást az is erősíthette, hogy a két ünnepet a liturgikus naptárban egy hét választja el egymástól) – a Szentlélek eljövételének és az Egyház születésének (RADÓ 1961. 2: 1270–1) ünnepe, a pünkösd értékelődött át a „Szentlélek ünnepé”-vé (ezen települések búcsúnapja pünkösd). MEZŐ ANDRÁS (2003: 222) – KNAUZra hivatkozva – naptárilag rögzített ünnepként említi (május 15.), ennek azonban a középkorban legfőbb helyi hatóköre lehetett, hiszen a pünkösd kezdettől fogva húsvét napjától függő mozgóünnep. A Szentlélek személyének nevét a Tihanyi alapítólevél nem említi.

8. A teonimáknak részben a Tihanyi alapítólevélhez kapcsolódó, ugyanakkor egy több részből álló tanulmánysorozat bevezetőjeként a középkori oklevelezési gyakorlatot átfogó vizsgálata – az egyes részfejezetek összegzésén túl – a következőkre mutat rá: 1. A teonimák részint egyfajta szakrális-devocionális névhasználat („szent nyelv”), részint a latin szövegszerkesztés összefüggései okán következetesen latinul kerülnek az oklevelekbe. 2. Említésük mindaddig latin marad, míg eredeti denotátumuktól mind szemantikailag, mind funkcionálisan el nem szakadnak, azaz (szemantikailag kiürült) valós személynevekké, illetve a templomtitulustól elkülönült valós településnevekké nem válnak. 3. A csupán funkcionális elszakadás olykor a reális névhasználat szempontjából latinra fordítást, a teonimák felől nézve „visszafordítást” eredményez (pl. *Deus* személynév). 4. E tendenciák rendszert mozgató tényezőkké válnak, melyek (a további tanulmányrészekben látni fogjuk) meghatározzák – és jórészt ezek határozzák meg – az egymással sok szálon érintkező középkori egyházi és hivatali névhasználat nyelvi irányulásait.

A fenti névtani mikrorendszer bemutatása mellett rá kívántunk világítani az egyházi liturgia és a patrocíniumi névadás kapcsolatára is. A teonimák közül közvetlenül (pl. *Szentháromság*) vagy kapcsolódó metonimikus megnevezések útján (pl. *Szentkereszt*) templomtitulussá csak az – és csak akkor – válhat, amelyik az egyházi naptárban rögzített liturgikus ünnepel rendelkezik. Ezért sem lehetnek patrocíniumi eredetűek például az *Isten* névhez kapcsolható település- vagy egyéb helynevek, sem magyar, sem európai viszonylatban (ez utóbbihoz vö. SZENTGYÖRGYI 2011: 12).

Végezetül a teonimák elemzése során felmerült számos kérdés a vonatkozó – európai összefüggések feltárhatóságával is biztató – diplomatikai kutatásokhoz is további szempontokat és adalékokat kívánt nyújtani.

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár*. 1–7. [1–6.] Szerk. NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. [7.] Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- AMin. 4. = *Annales Minorum, seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Auctore A. R. P. LUCA WADDINGO HIBERNO. Tomus quintus. Editio secunda, locupletior & accuratior. Opera et studio P. JOSEPHI MARIAE FONSECA AB EBORA. Romae, 1733.
- ARBOIS DE JUBAINVILLE, MARIE HENRY D’ 1859–1866. *Histoire des ducs et des comtes de Champagne, depuis le VIe siècle jusqu’à la fin du XIe*. 1–7. Paris.

- ASChart. = *Anglo-Saxon Chartes*. Research Director JANET L. NELSON. http://www.aschart.kcl.ac.uk/diplomatic/idx_invocation.html [2011. 11. 30.]
- ASV. = *Archivio Segreto Vaticano*. (Diploma dell'imperatore Federico I. http://www.vatican.va/library_archives/vat_secret_archives/collections/documents/vsa_doc_27012000_feder1_it.html [2011. 11. 30.]
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV szerk. 1860–1874. *Árpád-kori új okmánytár*. 1–12. Pest, Budapest.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ 1973. Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 407–18.
- BENKŐ LORÁND 1986. *Pais és Dezső. Névtani Értesítő* 11: 5–14.
- BENKŐ LORÁND 1989. Egy hibás névféjtés módszertani tanulságai. (Megjegyzések a *Dés* helységnev eredetéhez.) In: BALOGH LAJOS – ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet*. MNyTK. 183. Budapest. 76–80.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest.
- BibliaiLex. = HERBERT HAAG 1989. *Bibliai lexikon*. Budapest.
- BR. Aest. = *Breviarium Romanum ex decreto Sacro-sancti Concilii Tridentini restitutum*. Pars aestivalis. Lugduni, 1698. [Ed. typica: 1631.]
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Budapest, 1992.
- dMGH. = *Monumenta Germaniae Historica digital. Diplomata (Urkunden)*. <http://www.dmgh.de/de/fs1/object/display.html?sortIndex=030> [2011. 11. 30.]
- DS. = (DENZINGER–SCHÖNMETZER =) *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum quod primum edidit HENRICUS DENZINGER et quod funditus retractavit, auxit, notulis ornavit ADOLPHUS SCHÖNMETZER*. Editio XXXVI. Barcinone – Friburgi Brisgoviae – Romae, 1976.
- ÉRSZEGI GÉZA szerk. 2007. *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihany.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1998. A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnevek kialakulása. *Magyar Nyelvőr* 122: 458–67.
- FEHÉRTÓI KATALIN 2006. Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–70.
- N. FODOR JÁNOS 2010a. *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526)*. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010b. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Budapest.
- GÁL FERENC 1990. *Dogmatika*. 1–2. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HALÁSZ IGNÁCZ 1903. A magyar szóféjtés és történeti fejlődése. (Első közlemény.) *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 1–44.
- HO. = *Hazai okmánytár*. 1–8. Kiad. 1–5. NAGY IMRE – PAUR IVÁN – RÁTH KÁROLY – VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. 6–8. IPOLYI ARNOLD – NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1876–1891.

- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Akadémiai doktori disszertáció, kézirat, Debrecen. [MTA Kézirattár.] <http://real-d.mtak.hu/37/2/HI-DISSZ.pdf> [2011. 11. 30.]
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen.
- HOKI. = NAGY IMRE – DEÁK FARKAS – NAGY GYULA szerk. 1879. *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Budapest.
- HORVÁTH ZITA 2006. Az egyelemű, átmeneti szerkezetű és kételemű nevek megjelenése a Bánffy-családok 14. századi okleveleiben. *Névtani Értesítő* 28: 7–20.
- JAKUBOVICH EMIL 1918. Istenvette. *Magyar Nyelv* 14: 78–9.
- KállayOKI. = SZENTPÉTERY IMRE szerk. 1943. *A nagykállói Kállay-család levéltára (1224–1386)* 1–2. Budapest.
- KEK. = A *Katolikus Egyház Katekizmusa*. Budapest, 1994.
- MELICH JÁNOS 1906. Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 2: 49–58, 97–106.
- MELICH JÁNOS 1919. Dézs. *Magyar Nyelv* 15: 125–7.
- MES. = *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. 1–2. Ordine chronologico disposuit, dissertationibus et notis illustravit FERDINANDUS KNAUZ. 3. Collegit et edidit LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1874–1924.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MKatLex. = DIÓS ISTVÁN főszerk. 1993–2010. *Magyar katolikus lexikon*. 1–15. Budapest.
- ÓmOlv. = JAKUBOVICH EMIL – PAIS DEZSŐ szerk. 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs.
- PAIS DEZSŐ 1927. Bő. *Magyar Nyelv* 23: 502–8.
- PG. = (Patrologia Graeca =) *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. 1–161. Ed. JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1857–1866.
- PL. = (Patrologia Latina =) *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*. 1–217. Ed. JACQUES-PAUL MIGNE. Parisiis, 1844–1855.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1902–1916. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. 1–12/B. Budapest.
- PRUTZ, HANS 1871–1874. *Kaiser Friedrich I*. 1–3. Danzig.
- RADÓ, POLYCARPUS 1961. *Enchiridion Liturgicum*. 1–2. Romae – Friburgi Brisgoviae – Barcinone.
- REUTER CAMILLO 1975. Structura verborum. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 190–3.
- SLÍZ MARIANN 2010. A történeti személynév kutatás terminológiájához. *Névtani Értesítő* 32: 157–72.
- SLÍZ MARIANN 2011a. *Személynévadás az Anjou-korban*. Budapest.
- SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2003. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest. 153–68.
- STEIDLE, BASILIO 1937. *Patrologia*. Friburgi Brisgoviae.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthelyről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–96.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD disszertáció, kézirat, Budapest. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf [2011. 11. 30.]
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–34.

- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése. A magyar történettudomány kézikönyve. II. 3.* Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A *-hida* utótagú településnevekről. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest. 282–7.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja.* Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2009. Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 47: 43–59.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél.* Pannonhalma.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2011. *A Tihanyi Alapítólevél.* Második, javított kiadás. Pannonhalma.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár.* 1–10. Összeáll. [1–2.] MÁLYUSZ ELEMÉR. [3–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA IVÁN. [8–9.] BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT. [10.] C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2007.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

RUDOLF SZENTGYÖRGYI, **Personal names in the Deed of Foundation of Tihany Abbey I. Theonyms in Hungarian medieval charters**

Research into the Deed of Foundation of Tihany Abbey (1055) has definitely been flourishing these days: several studies and two monographs (Zelliger 2005, 2011², Hoffmann 2010) have recently been published to commemorate the 950th anniversary of its formulation. Inquiries have produced significant new results primarily for the history of the Hungarian language and historical name studies in connection with the toponyms in the Deed; the personal names in this charter have not, however, provoked much research interest so far. A series of studies introduced by the present paper is going to be devoted to personal names. – This paper deals with theonyms appearing in medieval Hungarian charters, including the Deed of Foundation of Tihany Abbey. Not every aspect of this survey is connected directly to the text of the Deed; still, all are needed to cast light on the characteristics of the use of other name types in its text. – The main conclusions of the paper: 1. Theonyms are consistently inserted into the texts of the observed charters in Latin. 2. Their instances are Latin until they become separated semantically and functionally from their original denotata. 3. The mere functional separation often leads to translation into Latin in name use, which, consequently, is “back-translation” with respect to theonyms. 4. These tendencies become important factors in determining the systematic linguistic relations which, among other things, strictly link medieval ecclesiastic and official name use together. The paper also discusses the connection between ecclesiastic liturgy and patronymic naming.